

Відгук
офіційного опонента – кандидата історичних наук, вченого секретаря
Наукової бібліотеки Львівського національного університету
імені Івана Франка Олександра Володимировича Седляра
на дисертацію *Вараниці Анни Орестівни*
“Учителі народних шкіл Галичини другої половини XIX –
***початку XX століття”*,**
подану на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 – історія України
у спеціалізованій вченій раді Д 35.222.01
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та
Інституту народознавства НАН України

Актуальність теми дисертаційної роботи. Однією з характерних ознак “довгого” XIX ст. у австрійській Галичині було поступове зростання кількості шкіл та рівня охоплення населення освітою. Збільшення числа початкових шкіл супроводжувалося відповідними змінами в кількості вчителів. Учителі народних шкіл в останній третині XIX ст. стали невід’ємною складовою соціуму галицьких сіл та міст. Тисячі вчителів та вчительок народних шкіл складали дещо специфічну соціальну групу, яка належала до інтелігенції і разом із тим місцем праці та майновим станом була тісно пов’язана з простолюдом – селянами та міщанами.

Чисельність (понад 16 тис. осіб напередодні Першої світової війни) і суспільний вплив учителів народних шкіл, від яких із часом очікували все активнішої участі в національному вихованні дітей та громадському житті, робили їх помітним чинником у розвитку людського потенціалу Галичини. Специфіка “порубіжного” статусу народних учителів серед інтелігенції, що відзначає дисертантка (с. 26), привертає увагу і складає інтерес для дослідників. Тому актуальність дисертаційного дослідження А. Вараниці не викликає сумнівів, тим більше що вона зосередилася передовсім на дослідженні народного вчителя як людини у професійному, громадському та приватному житті із поєднанням “загальних, типових для всіх учителів, та індивідуальних сюжетів” (с. 2).

Вчителі народних шкіл, хоча й відрізнялися за віком, статтю, національністю, місцем праці (міста, містечка чи села), однак складали одну соціальну групу і мали єдине керівництво. Сучасні дослідники часто використовують, наприклад, національний або інші критерії для обмеження групи осіб, які складають об’єкт їх дослідження, хоча існує запит на комплексні студії. Тому дуже важливим аспектом дисертації А. Вараниці є те, що авторка розглянула галицьких народних учителів другої половини XIX – початку XX ст. комплексно і збалансовано, без регіональних, національних чи гендерних пріоритетів.

Аналіз, оцінка змісту та ступеня завершеності дослідження. Кандидатська дисертація А. Вараниці складається зі вступу, 10 розділів,

поділених на 31 підрозділ, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Така деталізація структури (10 розділів) загалом нехарактерна для кандидатських дисертаційних досліджень, але дозволяє чітко визначити всі основні тематичні напрями і виважено та пропорційно їх висвітлити і проаналізувати.

У вступі дисертації наведено аргументацію актуальності її теми, вказано мету, завдання, предмет та об'єкт дослідження, пояснено його хронологічні та територіальні межі, методологію тощо. Запропоновані дисертанткою формулювання чіткі та вичерпні. Виразно зазначено, що метою роботи є створення “максимально повної колективної біографії учителів народних шкіл Галичини” (с. 2). Детальний перелік завдань фактично накладається на тематику розділів дисертації – таким чином вирішенню кожного завдання присвячено окремий розділ. А. Вараниця, визначаючи хронологічні рамки своєї роботи, зазначила, що вони стосуються передовсім останньої третини ХІХ ст. – початку ХХ ст. (1869–1914 рр.), але деякі сюжети розглядаються у ширшому часовому проміжку (все ХІХ ст.). Таким чином вказані у назві дисертаційного дослідження хронологічні межі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) можна вважати певним компромісом.

У першому розділі дисертантка розглянула історіографію, джерельну базу та теоретико-методологічні аспекти своєї роботи. Науковий доробок дослідників теми галицького шкільництва представлено вичерпно, з поділом на окремі періоди, хоча вказані численні праці радше просто перераховані без детального аналізу. Іноземну (насамперед польську) історіографію представлено на належному рівні. Джерельна база дослідження добре систематизована. Основну увагу приділено офіційним документам та спогадам (дисертантка вивчила велику кількість мемуарів народних учителів), натомість про публікації в періодиці згадано коротко.

Варто відзначити вичерпний аналіз місця народних учителів у структурі галицької інтелігенції із обґрунтуванням їх дещо специфічного статусу, про що вже йшлося вище. Методологія дисертації показана передовсім завдяки детальному висвітленню можливостей просопографічного методу (для цієї дисертації – основного) для дослідження народних учителів як соціальної групи. А. Вараниця, зазначивши, що обмежитися тільки просопографічним аналізом не можна, розглянула кілька підходів у просопографічних дослідженнях і зосередила увагу на дослідженні статистичних показників. Вона навела низку статистичних даних за різні періоди, які свідчать про соціальне походження, матеріальний стан, тривалість служби тощо учителів народних шкіл.

У другому розділі розглянуто місце народної школи в системі освіти Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії. Дисертантка зробила огляд освітньої політики австрійської влади у Галичині від кінця ХVІІІ ст. Хоча він значним чином виходить за оголошені хронологічні рамки дисертації, але (як і огляд функціонування церковно-парафіальних, тривіальних та головних шкіл як попередників початкових шкіл наступної

добу) показує, що традиція початкової освіти в Галичині була тривалою і з часом динамічно розвивалася. У цьому ж розділі належним чином показано і законодавчу базу австро-угорського початкового шкільництва, яка сформувалася наприкінці 60-х – на початку 70-х років XIX ст. В цілому ж традиція австрійської початкової освіти у дисертаційному дослідженні А. Вараниці подана як один із базових його елементів, представлена в міру лаконічно, але разом із тим достатньо інформативно.

Наступний розділ присвячено формуванню кадрового потенціалу початкової школи, навчанню, підготовці майбутніх народних учителів до професійної діяльності. Окрім обов'язкового огляду їх навчання в учительських семінаріях, дисертантка, що дуже важливо і заслуговує на високу оцінку, вивчила та проаналізувала мотивацію майбутніх вчителів щодо вибору їх фаху та різні фактори, які впливали на цей вибір (с. 53–58). Що ж до навчання в учительських семінаріях, то представлений авторкою огляд, хоча й цілком задовільний, але, на нашу думку, мав би бути детальнішим.

У четвертому розділі А. Вараниця дослідила професійну діяльність учителів народних шкіл. З огляду на тему дисертаційної роботи, це обов'язковий розділ. Йому приділено близько 20 с. тексту. Це менше, ніж можна було б сподіватись за традиційної структури дисертації з 3–5 розділів, але для прийнятого дисертанткою формату роботи такий обсяг виправданий. А. Вараниця подала коротку інформацію про організацію навчального процесу, шкільні бібліотеки та навчальну літературу. Важливим є її аналіз типових моделей ставлення вчителів початкових шкіл до учнів (с. 73–76). Його виконано на належному рівні, хоча тут важко стриматися від побажання розширити і доповнити відповідну частину розділу. Так само на доповнення заслуговує огляд професійного середовища вчителів початкових шкіл.

Далі дисертантка розглянула діяльність Крайової шкільної ради, яка здійснювала адміністративне управління і нагляд за діяльністю народних шкіл у Галичині, а також шкільних інспекторів. На увагу заслуговує насамперед § 2 п'ятого розділу, де йдеться про шкільний інспекторат, та § 3, де простежено службову дисципліну народних вчителів, дисциплінарні розслідування та покарання. А. Вараниця добре показала, наскільки стресовою подією для вчителя початкової школи був візит (досить нечастий – с. 170) крайового чи окружного інспектора, при цьому підкресливши, що загалом відгуки інспекторів були конструктивними (с. 98) і говорити про масовість їх зловживань немає підстав (с. 99). Що ж до покарань народних вчителів, то авторка доводить тезу, що відповідні рішення Крайової шкільної ради були досить об'єктивними (с. 105–106), хоча при цьому додає, що “за рішеннями про недостатню кваліфікацію та занедбування обов'язками нерідко приховувався політичний аспект”, а “політичні звинувачення частіше траплялися щодо українських учителів, ніж щодо польських” (с. 105). В українській публіцистиці кінця XIX – початку XX ст. подібні оцінки були гострішими і нарікання на упереджене ставлення Крайової шкільної ради до

вчителів-українців зустрічалися часто. У цьому контексті добре помітне бажання дисертантки дуже зважено показати діяльність органів галицької шкільної влади.

У шостому розділі простежено розвиток педагогічної думки ХІХ ст. з особливою увагою на національне та гендерне виховання школярів. Такі акценти, з огляду на структуру та завдання дисертаційного дослідження, доцільні і не викликають заперечень. Щоправда, враховуючи обмежений обсяг дисертації, можливо, варто було б викласти відповідний матеріал конспективно в межах іншого розділу – це б дозволило детальніше зупинитися саме на реалізації педагогічних настанов у початкових школах.

У наступному розділі А. Вараниця вивчила гендерний аспект професії вчителя народної школи у Галичині останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. Відповідне дослідження виконане на високому рівні, дуже добре показує гендерну специфіку народних учителів, серед яких майже порівну було жінок і чоловіків (с. 128), у т. ч. й щодо мотивації працювати в початковій школі. У розділі представлено необхідні статистичні дані, а широке залучення мемуарів дозволило на прикладах із життя окремих осіб розкрити та проілюструвати різні важливі моменти із особистого та професійного життя народних учителів. Варто відзначити, що дисертантка приділила належну увагу не тільки вчителькам, а й учителям-чоловікам, показала відмінності між очікуваннями, уявленнями та стандартами поведінки у народних вчителів різних статей, а також як тогочасне суспільство їх сприймало.

У восьмому розділі розглянуто побут (насамперед у школі, організацію шкільного простору), матеріальний стан народних учителів, коротко – їх організацію приватного простору та дозвілля. Загалом дисертантка впоралася із відповідним завданням дуже добре, єдине побажання може бути хіба щодо детальнішого викладу інформації. Представлений матеріал, як і в попередньому розділі, на належному рівні показує становище вчителів народних шкіл у галицькому суспільстві, їх специфіку, кореляцію певних життєвих стандартів і моделей поведінки представників інтелігенції (щодо зовнішнього вигляду, читацьких практик, відвідин закладів сфери культури тощо) із огляду на місце праці (часто в селах) та невисоку платню.

Наступний розділ присвячено дуже важливій темі – національному чинникові у професійній та громадській діяльності народних учителів. Розвиток політичного, громадського та культурно-освітнього життя народів, які населяли підавстрійську Галичину (тобто передовсім українців, поляків та євреїв), міжнаціональна взаємодія та конкуренція привертала значну увагу до школи, до навчання і виховання дітей і молоді. А. Вараниця чітко показує і аргументовано аналізує специфіку міжнаціональних взаємин у сфері шкільництва, функціонування шкіл з різними мовами навчання, зразки організації навчання і особистої поведінки окремих учителів у школах із нерідною для них мовою навчання. Представлено добрий огляд діяльності єврейських шкіл у Галичині – він заслуговує на увагу та високу оцінку. Як і раніше, дисертантка досить вдало намагається показати зважений образ

народного вчителя. Вона наводить приклади, що випадки тиску або й дискримінації вчителя щодо учнів на національному ґрунті траплялися у вчителів різних національностей, наголошує на прикладах учителів, для яких толерантне, із повагою ставлення до учнів іншої національності було обов'язковою нормою (с. 181–184).

Однак якщо національний компонент організації навчального процесу, виховних заходів і взаємин учителів та учнів у галицьких початкових школах останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. простежено та проаналізовано належним чином, то участь народних учителів у громадській діяльності (яка часто мала національно-патріотичний характер) поза межами школи висвітлена побіжно. А. Вараниця слушно зазначає, що у громадському житті брала участь лише “активна меншість” (с. 172) народних учителів. Однак все ж таки варто було б детальніше розвинути цю тему. Щоправда, на даний час існує дуже мало досліджень (принаймні стосовно галицьких українців) соціальної структури громадських організацій кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Нарешті, в останньому, десятому, розділі дисертаційного дослідження А. Вараниці йдеться про образи народних учителів у публіцистиці та художній літературі. Він дуже лаконічний (7 с.), при цьому авторці вдалося визначити основні акценти в описі та оцінках народних учителів та їх діяльності. Проте, як і у випадку з громадською діяльністю учителів початкових шкіл, ця тема (а вона важлива для розуміння суспільних очікувань, оцінок та стереотипів щодо народних учителів) заслуговує на глибше дослідження, можливо навіть у форматі іншої дисертації.

У висновках А. Вараниця узагальнює та систематизує результати свого дослідження, чітко окреслює колективний образ народного вчителя останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. з урахуванням всіх особливостей, пов'язаних із походженням, національністю, статтю, місцем праці, матеріальним станом, участю в національно-культурній та громадсько-політичній діяльності.

У додатках (їх всього є 48) уміщено систематизовані статистичні показники в діаграмах та таблицях, репродукції документів і навчальної літератури та численний ілюстративний матеріал (фото вчителів, шкіл, інтер'єру класних кімнат тощо).

Таким чином, дисертаційне дослідження А. Вараниці відзначається різносторонністю і багатоплановістю. Структура роботи, цілісність викладу, загальна аргументація не викликають заперечень, а висновки ґрунтовно підсумовують представлені та аналітично опрацьовані в дисертації матеріали.

На нашу думку, дисертаційна робота А. Вараниці є оригінальним та завершеним дослідженням, виконаним на належному науковому рівні, зорієнтованим на вирішення актуальних і важливих питань соціальної історії південно-західної Галичини.

Наукова новизна, теоретичне і практичне значення отриманих результатів. У дисертаційній роботі А. Вараниці запропоновано та реалізовано самостійну дослідницьку програму у сфері соціальної історії,

пов'язану із вивченням учителів народних шкіл як окремої соціальної групи, їх професійної підготовки, умов праці, гендерних особливостей, організації дозвілля та приватного життя тощо. Наукова новизна дисертації полягає у масштабному та комплексному опрацюванні професійної та громадської діяльності, приватного життя народних учителів за весь час існування народних шкіл у підавстрійській Галичині. Авторка, що дуже важливо, повноцінно дослідила цю соціальну групу без поділу за національною ознакою і довела, що умови життя та фахової діяльності для народних учителів у містах і (окремо) селах були приблизно однаковими і національний критерій не грав істотної ролі. Окрім того, новим і вагомим її внеском у розвиток соціальної історії Галичини є дослідження вчителів початкових шкіл як окремої, специфічної групи інтелігенції, яка через відсутність вищої освіти, невисоку платню і часто проживання у селі не могла повноцінно вести очікуваного від інтелігенції образу життя. Дисертантка дуже активно працювала в бібліотеках та архівних установах України та Польщі, її дослідження значним чином побудоване на неопублікованих раніше джерелах, передовсім спогадах народних учителів та документації органів влади в сфері шкільництва.

На нашу думку, теоретичне значення кандидатської дисертації А. Вараниці полягає, по-перше, у широкому та успішному застосуванні просопографічного методу для дослідження вчителів початкових шкіл протягом тривалого періоду та в межах всієї Галичини; по-друге, ця робота може стати зразком і відкрити нові можливості для дослідників історії освіти, соціальної історії Галичини, зокрема, дослідників інтелігенції, а також гендерної тематики та історії повсякдення.

Що ж до практичного і дидактичного значення, то це дисертаційне дослідження можна використати для підготовки спеціальних курсів та навчальних посібників з історії шкільництва, соціальної та гендерної історії, історії повсякдення тощо.

Особистий внесок дисертантки. А. Вараниця запропонувала та успішно реалізувала дослідницьку програму зі створення повної колективної біографії вчителів народних шкіл Галичини останньої третини ХІХ – початку ХХ ст., яка спирається передовсім на вивчення статистичних показників початкового шкільництва, педагогічних практик, біографій і особистих рефлексій значного числа вчителів різних національностей. Основні положення дисертації та отримані результати відображено в 16 наукових публікаціях, з яких 5 опубліковано у фахових наукових виданнях України, а 3 – у закордонних збірниках.

Ступінь обґрунтованості наукових положень і висновків, сформульованих у дисертації. Використана методологія дослідження, історіографічна та джерельна база відповідають заявленій меті дисертаційної роботи, її проміжним і кінцевим висновкам. Положення, інтерпретації та висновки, представлені у дисертації А. Вараниці, адекватні опрацьованій науковій літературі та джерелам, логічно вмотивовані, належним чином

аргументовані та пов'язані між собою. Таким чином, вважаємо рівень обґрунтованості наукових положень і висновків достатньо високим. Автореферат відповідає основному змісту дисертації і вичерпно його представляє.

Дискусійні положення й тези, недоліки та побажання. Хоча дисертаційна робота А. Вараниці виконана на високому рівні, проте вона має і певні недоліки. Вони пов'язані передовсім із тим, що визначений нормативними документами обсяг кандидатської дисертації недостатній, аби можна було детально показати та проаналізувати всі важливі аспекти наукової студії на запропоновану тему.

Якщо не враховувати цей фактор, то, по-перше, деякі тематичні напрями дослідження (передовсім про громадську діяльність народних учителів і їх образ у публіцистиці та художній літературі) варто було розкрити ґрунтовніше, залучити необхідну інформацію про участь народних учителів у тогочасному громадському житті в різних форматах: від разових патріотичних та просвітницьких акцій до регулярної участі в діяльності окремих товариств та їх локальних осередків. Очевидно, що за всі кілька десятків років це зробити неможливо, однак за окремі роки, детально вивчаючи публікації в періодиці, слід було б спробувати здійснити таке дослідження. Однак, найкраще це завдання можна виконати все ж у рамках окремої дисертаційної роботи чи монографії.

По-друге, можливо, варто було б чіткіше показати еволюцію в часі певних практик, зразків та стереотипів, пов'язаних із народними вчителями. Хронологічні рамки дисертації значні і напевно відмінності між станом справ у 1870-х рр. і напередодні Першої світової війни були. Запропонована дисертанткою статистика це неодноразово показує, але для повної картини її недостатньо. Добре помітно, що А. Вараниця зосередилася на визначенні та інтерпретації єдиного збірного образу, справді колективної біографії народних учителів у межах останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.

По-третє, формування такого збірного образу неминуче привело до певного згладжування розбіжностей у поглядах на стан та поточну діяльність народних учителів, політику галицької крайової влади щодо шкільництва між українцями та поляками (єврейську специфіку показано добре). Очевидно, це було свідоме рішення дисертантки і воно цілком прийнятне, хоча хотілося би більше дізнатися про проблеми, претензії і незадоволення в суспільстві умовами, в яких діяли народні вчителі, – відповідні закиди часто мали національне чи партійне забарвлення.

Нарешті, не зайвими були б (можливо, у додатках) кілька стислих біографій окремих народних учителів – як більше, так і менше відомих.

Загальний висновок. Однак, вказані дискусійні моменти, недоліки і висловлені побажання істотно не впливають на загальну високу оцінку дисертації А. Вараниці. Її дисертаційне дослідження має самостійний і творчий характер, відзначається науковою новизною та вагомою практичною вартістю. Основні положення, аргументація та висновки, присутні в роботі

дисертанти, оригінальні та складають важливий внесок у вивчення соціальної історії Галичини другої половини XIX – початку XX ст.

За своєю актуальністю, науковою новизною, обґрунтованістю основних положень і висновків, теоретичним і практичним внеском, достовірністю отриманих результатів дослідження Анни Орестівни Вараниці відповідає існуючим вимогам до кандидатських дисертацій, а його авторка заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент:
кандидат історичних наук,
вчений секретар Наукової бібліотеки
Львівського національного університету
імені Івана Франка

О. В. Седляр